No. १६८२

Title छान्दोग्योपनिषद्भाष्य टीकायां
सप्तमः प्रपाठकः

Author श्री शंकराचार्य:
" भगवदानन्द गिरिः

Extent २६ Age

Subject वेदान्त शास्त्रं

छान्दोग्योपनिषदो भाष्यटीकासहितायाः सप्तमः

प्रपाठकः

१६७२

१४ ५६

८

२६

१५

छान्दोग्यप्रारम्भः

१

छां·भा·टी·७ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ षष्ठसप्तमयोरध्याययोः संबंधं वक्तुं कामः षष्ठे वृत्तं कीर्तयति परमार्थेति उत्तमाधिकारिणं प्रत्यधि
धिगततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः समनन्तरोऽत्र सप्तमः निःश्रेयसपरत्वेनैव व्याख्यातव्यस्तर्ह्यर्थे अध्यायेन भूमिका
१ मारचयति नतन्वस्मिन्निति मध्यमाधिकारिणं प्रति परंपरया ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं स सगुणप्रपाठकमहान्तिरि सर्थः न
न्वत्रापि ब्रह्मत्वमेव बोधयिष्यमिष्टं चेत्तर्हि नामादीनि तानि निर्दिष्टानि चेत्तत्राह अनिर्दिष्टेष्विति वाशब्दः शंकानि
परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः स ह्यात्मैकत्वनिर्णयपरत्वेनैवोपयुक्तोऽनन्तरो वाऽप्यविकारलक्षणानि त
त्त्वानि निर्दिष्टानि तस्तत्तानि नामादीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्यन्ते ह्यारेण्यपि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं निर्दिश्यते
मिति शाखाचंद्रदर्शनवदिति मंत्र भूमं प्रपाठकमारभते अनिर्दिष्टेषु हि सत्सु तो वाक्यं तस्मेषु सन्मात्रे च निर्दिष्टे
न्यदस्याविज्ञाते स्यादि आशंका कस्यचित्स्यात्साभूदिति वा नामानि निर्दिश्यन्ते अथवा सोपानारोहणवत्स्थूला
दारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च बुद्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिश्यन्ते ॥
एतावेवार्थः षष्ठसप्तमयोरध्याययोराहित्योपरमात्मविषयत्वाविशेषेऽपि नास्त्यपौनरुक्त्यमुक्तं संप्रति नामा
दीनामुत्तरोत्तरभूयस्त्वविशिष्टानां तस्मात्त्वविज्ञाने नाविज्ञाने हि कविज्ञाने न सर्वविज्ञानमयुक्तमिस्माख्यं ब्रह्मविद्वत्स
र्तन्ते तस्य हीकर्तुमुत्तरग्रंथो नारमारभ्यतामाह अनिर्दिष्टेष्विति नामादि संकीर्तनस्य तात्पर्यमाह अथ चेति अथमो

शास्त्राच्चैकत्वनिर्दर्शनस्यापेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्तोकार्थे मध्यमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादि संकीर्तनमित्युक्तमित्या-
नीमुक्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य समस्तस्यार्थं नामादिवचनमिति मतान्तरमाह अथ वा नामादीति अध्यापनसंबंधमुक्त्वाऽ-
ध्यापिकासंबंधमाह आध्यापिकाविति उक्तमर्थं तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना तथा च परविद्योपाख्यानार्थं वा

अथ वा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि तत्त्वान्यतितरां चैतेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणो-
पन्यासः आख्यायिकानपरविद्यास्तु समर्था कथं नारदो देवर्षिः कृतकृत्योऽपि सर्वविद्योऽपि सन्ननात्मज्ञत्वाच्छुशो-
चैव किं सुतरामन्योऽल्पविज्ञंतुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति अथ वा नामाद्यात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयः-
साधनमतोऽतिशयेन तद्दर्शनार्थं तन्नक्रमाणामाख्यापिकारम्भने॥

तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति शेषः अतीतोऽध्यायादिष्वनात्मविज्ञानादस्पृहे वाद्देवतोपासनं मोक्षसाधनमिति साशंकत्वान्नि-
षेधेन सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं दृढीकर्तुमाख्यापिकामवतारयतीति पस्तानमाह अथ वेति

छां·भा·टी· द्वितीयमाख्यायिकानामर्थं प्रपंचयति येनेत्यादिना सर्वसाधिष्ठेयस्य परिहृत्यानेतरसाधनस्तुत्यर्थं नेत चणात्मा संपन्नोऽपि देवर्षिरात्मा
२ भिज्ञत्वेन स्वाधीनतापाद इत्याहि नारदस्येत्यादिना अभिजनेन जन्माभिजनत्त्वमानसंपन्नत्वाद्यात्मकर्मविद्याभ्यासेन च हेतुना च ततश्च
स्ति च सत्त्ववतः अनात्मसाधनशक्तो नाधर्माधर्मसाधनस्त्ववाधारिणस्तच्छक्तेः संपत्तिश्च जन्मादयो नितिमित्तमस्यात्माभिमानस्तत्संपन्ने
2
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसंपत्तिनिमित्ता
भिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससार श्रेयःसाधनप्राप्तये तेन प्रख्यापितं भवति निरतिशयश्रेयःप्राप्तिसाधनत्व
मात्मविद्याया इति अधीहि अधीष्व भगवो भगवन्नित्यामन्त्रणं हि किलोपससाद अधीहि भगवन्निति मंत्रः सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
ॐ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच यद्वेत्थ तेन ७
मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि ७ ७
थं नारदमुपसन्नवान्तं न्यायतउपसन्नं होवाच यदात्मविषये किंचिद्वेत्थ तेन तत्त्वमात्मनेन मामुपसीद इदमहं जाने इति ततोऽहं
भवतो विज्ञानादनेन भूय ऊर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारदः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि ॥ ७ ७ एम:
तिपावन इति यद्वा आख्यायिकापोः सर्वेषां विद्यासमाप्त्यर्थः अध्ययनेन तानं लक्ष्यते तेन यज्ञाचाधीष्ठ ज्ञापयेमर्थः मंत्र उपसद्य १
स्वेतिशेषः न्यायतः समित्पाणिरेसादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति पावन ॥ ७ ७ ७ ७

मध्यपन्नवाचि पृष्टः स्मरणपरतया कथमाख्यानमित्याशंक्याह यद्वेत्थेति गंधयतिः तत्कुमारः संपादयिनं न हि सर्वज्ञः स्वतंत्रस्त्वं ज्ञानम्
यद्वेत्थेति विज्ञानस्य विषयप्रदर्शनार्था यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पंचमं वेदं
वेदानां भारतपंचमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थो व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायंते पित्र्यं श्राद्धकल्पं गणि
तं दैवमृग्यजुःसामाख्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्पछंदश्चितयो भूतविद्यां भूततंत्रं क्षत्रविद्यां धनुर्वेदं नक्षत्रा
नज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रं वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं ब्रह्मण ऋ

यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमे
कायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि सोऽहं भ
गवो मंत्रविदेवास्मि नात्मवित्॥

त्रविद्यां ज्योतिषं सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गंधयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि एतत्सर्वं हे भग
वोऽध्येमि सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मंत्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्र
मभिधानं च सर्वं मंत्रेष्वंतर्भवति मंत्रविदेवास्मि मंत्रवित्कर्मविदित्यर्थो मंत्रेषु कर्माणीति हि वक्ष्यति नात्मविन्नात्मानं वे
द्मि॥
योऽसावात्माशंक्याह सोऽहमिति कथं मंत्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशंक्याह मंत्रेष्विति ॥ छ

छां॰ भा॰ टी॰ मंत्रविदेवनात्मविदित्यत्रविरोधं चोदयति नन्विति मंत्रवित्त्वेन कार्यणात्मवित्त्वमपि स्यात् तदभावे मंत्रवित्त्वमपि न स्यादिति संबंधः अभि
२ धानमभिधेयमिति संबंधस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्चाविकारत्वान्नैकांतिकं मंत्रप्रकाश्यत्वाभावान्नविरोध इति परि
हरति नाभिधानेति आत्मनो विकारत्वाभावे ऽभिधेयत्वमेव नास्तीति शंकते नन्विति अनुसंतानवदंभेनचित्तं च येन सादिना आ
3 त्मशब्देनात्मनोभिधेयत्वाभावे वास्य शब्दविरोधः स्यादिति साशंकं नेत्यं नहीति आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मनस्तेन लक्षणापादिति

नन्वात्मापि मंत्रैः प्रकाश्यत एवेति कथं मंत्रविदेवानात्मवित् न अभिधानाभिधेयभेदस्य विकारत्वात् न च विकार आत्मे
त्याह नन्वात्मशब्देनाभिधीयते न यतो वाचो निवर्तंते यतो वाचा नात्मशब्दनीयाहि तेः कथं तर्हि आत्मेया धत्ता स्वात्मे
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययंति नैष दोषः देहवति प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामात्मत्वे प्रत्या
य्यमाने प्रत्याशिष्यंते ऽवाच्यमपि प्रत्याययति यथा सेनाराजिकां यं दृश्यमानायां सेनायां छत्रध्वजपताकादिव्य
वहितेः दृश्यमानेपि राजनि एष राजा दृश्यत इति भवति शब्दप्रयोगः तत्र कोसौ राजेति राजविशेषनिरूपणायां दृश्यमा
नेतरप्रत्याख्याने ऽन्यस्मिन्नदृश्यमानेपि राजनि राजप्रतीतिर्भवति तद्वत् ॥

प्रतिलब्धं भवान्नोपदर्शमोपसंहारविरोधोत्तीमुत्तरमाह नैष दोष इति विशिष्टे महीनशब्दो विशेषणोपयुक्ते यत्संन्यात्त्वं परिशि
ष्टं नरवाच्यमपि तत्स्वरूपमावबोधयतीत्यर्थः केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्य न दृष्टं न मनोरणविक्रियात्मरूपमाचेणादृष्टं
प्रयोगः कथं वा न तत्प्रयोगेपि नतो विवक्षितात्मधीरित्याशंक्य दृष्टांतेन परिहरति यथेत्यादिना ७ ८ एम॰ ३

आत्ममोक्षमुख्यहत्स्यामंत्रवकस्तत्वाभावेफलितमाह तस्मादिति शब्दार्थमात्रमात्मवित्तेनभवतीत्यतेनाचार्योपदेश
जनितस्तानवत्तएवात्मवित्वमित्युक्तंनचप्रमाणमाह श्रुतएवेति मौपदेशिकज्ञानादेवपवनेनाहिंस्त्रीकृतमित्याशंक्याह प

तस्मात्सोहंमंत्रविल्कर्मविदेवास्मिकर्मकार्यंचसर्वंविकारइतिविकारज्ञएवास्मिनात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपज्ञइत्यर्थो अ
तएवाहंमाचार्यवान्पुरुषोवेदेतिपतोवाचेतिवचनतरसाहिश्रुतिमथ्यंश्रुतमागमज्ञानमस्त्येवाहिंप्रस्तावन्मेममभग
वद्दृशेभ्योयुष्मत्सदृशेभ्यस्तरतिअतिक्रामतिशोकंमनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदितिअतःसोहमनात्मवित्त्वा

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं ता
रयत्विति तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ । छ छ छ

तं हे भगवः शोचामि अकृतार्थबुद्ध्या सन्तं सर्वदा अतो मां शोकस्य शोकसागरस्य पारं अन्तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोडुपेन
कृतार्थबुद्धिमापादयतु अभयं गमयत्वित्यर्थः तमेवमुक्तवन्तंहोवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा अधिगतवानस्यध्ययनेन तदर्थ
ज्ञानमुपलक्ष्यते तत्सर्वं नामैवैतत् वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः

तरति मानहितं वात्मविद्याभरिस्याशंकाशोकतितूरस्य पापत्वेन नतरपेसांसत्वपाति श्रुतमिति आत्मनेडुपेनात्मज्ञानाख्ये
नप्लवेनेति पावतकक्षपंमहोपमर्यज्ञानेसर्वेनाममात्रमित्याशंक्याह वाचारंभणमिति ॥ छ छ

छां॰भा॰टी॰ ऊर्ध्वमुपपादयति नामवा इति नइपसंहरति नामैवेति केनरूपेणोहं नामानं जंत्यमितिसाशंकमाह नामेति उपास्तिप्रकारं दृष्टांतेनस्फुटय
४ तिसयेति नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्याह सयइति योनामेत्यादिनावाक्यमवतारयति साशंकमाह योनामेति खा
4 नामवैऋग्वेदोयजुर्वेदइत्यादि नामैवैतन्नामोपास्त्वब्रह्मेति ब्रह्मत्वबुध्यायथा प्रतिमां विष्णुबुध्योपास्तेतद्वत्सयइत्युनाम
ब्रह्मेत्युपास्तेतस्यफलं भवतीति यच्छृणु यावन्नाम्नो गोचरं तत्रनाम्नि नामविषये ऽस्य यथाकामचारः कामाचरणं एतद्दर्शयति

नामवा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पंचमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवा
क्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति स यो ना
म ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति १ वाग्वाव नाम्नो भूयसी॥ऽथयेभवति योनाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसंहारः किमस्ति
भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकं तत्पृच्छत्येतद्दृष्ट्वा समभिप्रायं सनत्कुमार आह नाम्नो वाव भूयोऽस्त्येव सुतरामाह यद्यस्ति तन्मे भ
गवान्ब्रवीत्विति १ वाग्वावेति वागिंद्रियं जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णानामभिव्यंजकं वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूय

स्यावन्नाम्नो भूयसीत्युक्ते वाचः नाम्नो हेतुत्वात्कार्यात्कारणस्य भूयस्त्वानुपपत्तिरिति साशंकमाचष्टे वागितींद्रियमिति जिह्वामूलादिष राम:
स्तादिशब्देन उरः कंठः शिरः इत्यादि ओष्ठ नासिकातालु जिह्वा इति वागिंद्रियं यस्य वर्णाभिव्यंजकं अभिभूयत्वेऽपि नाम्नस्तु भूयस्त्वं कु १

नपोर्थापत्त्यं जन्मभावे पित्र्यं व्याख्याय पश्चान्निमाशंक्याह कार्पाद्धीति वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपंचयति कथं चेत्यादि नाम्नश्च वा

कार्पाद्धि कारणं भूयो दृष्टं लोके यथा पुत्रात्पिता तात ह्न कथं च वा कृता नाम्नो भूयसीत्याह वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयत्युपलक्षणं ऋग्वेदस्येति
यायजुर्वेदमित्यादि समानं हृदयज्ञं हृदयप्रियं तद्विपरीतमहृदयज्ञं यद्यदि वाङ्नाभविष्यद्वागभावेऽध्ययनाभावोऽतदर्थश्रवणा

वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं
वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं
चाकाशं चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीन्छ्वापदान्याकीटपतंगपि
२४ पीलकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्य
ज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति स यो
वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति १ । २ ।

भावस्तच्छ्रवणाभावे धर्मादि न व्यज्ञापयिष्यत् अविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः तस्माद्वागेवैतच्छब्दोच्चारणेन सर्वं विज्ञापयत्यतो नाम्नो भूय
सीवाक् नाम्नस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्स्व समानमन्यत् २५ वाचो भूयस्त्वेनेच्छामित्याह पधहीनि झन्च पत्रमिरेकाभ्यां नस्याः
भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह तस्मादिति स यो वाचमित्याद्यन्यत्समानम् २ ॐ श्रीपार्वतीरमणाय नमोऽस्तु ते ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥

छां·भा·टी· मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्तयति मनइति कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तत्राह तद्धीति वाचो मनस्यन्तर्भावे ऽपि कुतो मनसः
२ तस्याः भूयस्त्वं तत्राह यच्चेति मनसो वागादेर्व्याप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना इतश्च मनसोस्ति भूयस्त्वमि
मनो मनस्यनविशिष्टमंतःकरणं वाचो भूयः तद्धि मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति तेन वाङ्मनस्यंतर्भवति यच्च यस्मिन्नं
तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले बदरफले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिर
नुभवति मुष्टिस्ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि ते अंतर्भवतः एवं वाचं च नाम चामलकादिवन्मनोनुभवति स यदा पुरुषो यस्मि
मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोनुभवति स यदा म
नसा मनस्यति मंत्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं
च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको ॥
न्काले मनसा ऽन्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं मंत्रानधीयीयेत्युच्चारयेयमिति एवं विवक्षां कृत्वा ऽथाधीते
तथा कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वा ऽथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेना
थेच्छते प्राप्नोतीत्यर्थः तथेमं च लोकममुं चोपायेनेच्छेयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति मनो एम·
हि आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सति मनसि नान्यथेति मनो ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः ॥
माह यदेति विवक्षाबुद्धिस्ताकरोतीति विशेषः इच्छयेतीच्छां कृत्वेति शेषः तस्मान्मनसमुपपादयति आत्मन इति ॥ १ ॥ ५

तस्यलोकत्वंसाधयति समेवेति ३ संकल्पशब्दार्थमाह संकॢप्तो वीति कारणांतःकरणहानिर्वासंकल्पस्यविनेनाशंक्याहक तेभ्योनि हि
विधेविषयेविभागेनसमर्थितेपिकर्तव्यंयोग्यस्यसंकल्पस्यमनसोभ्यपत्वमित्याशंक्याह विभागेनहीति संकल्पस्यकारणत्वान्मन
नस्येवेहिमनसिलोकोभवतितत्रोस्यपापानुष्ठानंचेतिमनोहिलोकोयस्मात्तस्यान्मनोहिब्रह्मपत्रएवंतस्माच्चनउपास्वेति
सयोमनस्मादिस्समानं ३ संकल्पोवावमनसोभूपान संकल्पोपिमनस्वनवइंतःकरणहानिःकतेव्याकर्तव्यविषयविभागेनसम
मनोहिब्रह्ममनउपास्वेतिसयोमनोब्रह्मेन्युपास्तेयावन्ममनसोगतंतत्रास्ययथाकामचारोभवतियोमनोब्रह्मेत्यु
पास्तेस्तिभगवोमनसोभूपइतिमनसोवावभूपोस्तीतितन्मभगवान्ब्रवीत्विति ३ संकल्पोवावनसोभूपान्म
दावैसंकल्पयतेथमनस्यतथवाचमीरयति ४
र्थंतंविभागेनहिसमर्थितेविषयेचिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनांतरंभवति कथंयदावैसंकल्पयतेकर्तव्यादिविषयानविभ
ज्यतरंइकर्तुंपत्वमितिअथमनस्यतिमत्रानधीपीयेत्याइअथानंतरंवाचमीरयतिमंत्राद्युच्चारणे छ छ
स्मृत्कार्यत्वादतोभूपस्त्वमित्यर्थः कार्यकारणभावंदर्शयोएकांक्षापूर्वकंव्यक्तीकरोतिकथमित्यादिना छ छ
छ छ छ छ छ छ छ छ छ

छा॰भा॰टी॰ ८ मनसः सकाशाद्वाचो नंतरभावित्वे विशेषं दर्शयति तां चेति नाम्नि मंत्राणां मंतर्भावं समर्थयति सामान्ये हीति कथं मंत्रेषु
पलब्धकर्मणां मंतर्भावस्तत्राह मंत्रा इति कथं कर्मनामंत्रकमस्तीत्यत आह ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो दृष्टेर्नादित्याशंक्याह
६ बहुधेति ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानरूपत्वादिति स्पष्टमंत्रानुपलंभेपि कल्प्यन्ते मंत्रा तत्त्वमित्यर्थः एतदेवं प्रपंचयति वा
6 तं चवाचं उ नाम्निनामोच्चारणनिमित्तविवक्षां द्योतयति नाम्नि नामसामान्ये मंत्राः शब्दविशेषाः संतएकं भवंति नभेदं
नेत्यर्थः सामान्ये हि विशेषा बोनर्भवंति मंत्रेषु कर्माण्येकं भवंतीति मंत्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियंते नामंत्रकमस्ति कर्मेत्यादि
मंत्रप्रकाशितेन नलोध्वसत्ताकं सत्कर्म ब्राह्मणेन नेहकर्तव्यमस्येफलायेति विधीयते पापुरुषैः ब्राह्मणेषु कर्माणोह एव
तामुनाम्नीरपीति नाम्नि मंत्रा एकं भवंतीति मंत्रेषु कर्माणि तानि हवा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मानि संकल्पे प्रति ष्ठितानि
तेसापि मंत्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां सप्रयोकाणं नहि मन्त्राप्रकाशितं कर्म किंचिद्ब्राह्मणे उक्तं त्रेतायां तेषु पीविहितं
कर्मेति प्रसिद्धं लोके त्रयीशब्दं प्रयुज्यते सामसमाख्यामंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निति ब्राह्मणेन तस्मात्तां मंत्रेषु क
र्माण्येकं भवंतीति तानि हवा एतानि मनश्चाद्वारे शेति संकल्पैकायनानि संकल्पमय एकोऽयनं गमनं प्राप्तयो येषां तानि संकल्पैकायना
नि संकल्पात्मकानुत्पत्तौ संकल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ ॥ पीत्साहि नाएक स्यांशाखा यां पत्रं कर्मं मंत्रेषु नु पलभ्यंत तथा र्वान्तरोपमंत्र एम:
प्रकाशितं भविष्यति रत्नचहेत्वं तरमाह त्रयीति तथापि कथं मंत्रप्रकाशितत्वं तत्राह त्रयीशब्दश्चेति मंत्रेषु कर्मप्रापणं तमेवं तो ६
त्यत्र मुख्यं मंतगवुमनिकयति मंत्रेष्विति तथापि कथं संकल्पस्य भवत्वमित्याशंक्याह तानीति अयन पर्यायमते नोतं गमनस्य

एतन्मे संकल्पस्याप्त्यै तिमहत्त्वमित्याह समक्लृपतामिति यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वेपि संकल्पानुहानिरस्त्यतोऽपि तत्सम
हत्त्वं गम्यते न केवलकारणत्वाद्देवस्येत्यर्थः एतन्मूतस्य महत्त्वमेव मे एव्यामित्याह तेषामिति वृष्टेर्द्युलोकादिकार्यत्वात्तदीयसंक
ल्पस्य तन्निमित्ततोपचारात्तस्य भूयस्त्वोक्तिर्हीत्यर्थः वृष्टिवशाद्दन्नं समर्थो भवतीत्यन्वयेपि हि प्रमाणमपीति वृष्टेर्हितिश्र

समक्लृपतां संकल्पं कृतवन्ताविवाहद्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ निश्चलेन लक्ष्यतेन तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च
एतावपि संकल्पं कृतवन्ताविव द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ निश्चलेन लक्ष्येते समकल्पेतां वायुश्चाकाशं तथा
समकल्पन्तामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते यतः तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संक्लृप्त्यै संक्लृप्तेः संक

समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषाᳲ संक्लृप्त्यै वर्षᳲ सं
कल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नᳲ संकल्पते ऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानाᳲ संक्लृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते ॥

स्यन्निमित्तं वर्षं संकल्पते समर्थीभवति तथा वर्षस्य संक्लृप्त्यै कल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य सं
क्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते अन्नमया हि प्राणाः अन्नोपष्टम्भकाः अन्नं दाम इति हि श्रुतिः तेषां संक्लृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते १।३।१
प्राणाधीनत्वान्मन्त्रसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह अन्नमया हीति अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशंक्याह अ
न्नोपष्टम्भका इति तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति अन्नमिति ॥

छां·भा·टी· प्राणानां मंत्राध्ययनं कारणत्वं प्रसुमाह यदीति प्राणवानिति ततो मंत्रप्रकाशितकर्मवशादिति पावकर्त्स्न कर्मफलवशाज्जगतः स
र्वस्य वैकल्पिकयसंकल्पस्य महत्त्वमित्याशयवानाह एतद्धीति तन्महत्त्वे फलितमाह अत इति आत्मानिरिकानां लोकानां

८

7

प्राणवान्हि मंत्रानधीते नाबलः मंत्राणां हि संक्लृप्त्यैव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि संकल्प्यंते ऽनुष्ठीयमानानि मंत्रप्रकाशि
तानि समर्थानि भवंति फलाय ततो लोकः फलं संकल्पते कर्मकर्तृसमवायि तन्यायसमर्थो भवतीत्यर्थो लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं
जगत्संकल्पते स्वरूपावैकल्पाय एतद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्वं संकल्पमूलं तेन संकल्पोविशिष्टः स एष सं
कल्पः अतः संकल्पमुपास्स्वेत्युक्त्वा फलमाह तदुपासकस्य स यः संकल्पं ब्रह्मेति वसत्युक्तोपासे क्लृप्तान्वैधात्रा

मंत्राणां संक्लृप्त्यै कर्माणि संकल्पंते कर्मणां संक्लृप्त्यै लोकः संकल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं संकल्पते स
एष संकल्पः संकल्पमुपास्स्वेति स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रति
ष्ठितो ऽव्यथमानानव्यथमानो ऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ॥ ॥

ऽस्येमे लोकाः फलभूमित्वेन क्लृप्ताः समर्थिताः संकल्पितास्तान्विद्वानुवाचनित्यान ध्रुवान् ऽध्रुवापेक्षया ध्रुवत्वं तत्पंलो
किनोऽध्रुवत्वेलोके ध्रुवत्वं पि ध्येयेति ध्रुवः स्वयमतिष्ठितानुपकरणसंपन्नानित्यर्थः पशुपुत्रादिभिः प्रतितिष्ठती
ति दर्शनास्यपचयमतिष्ठित आत्मीयोपकरणसंपन्नो ऽव्यथमानानमित्रादित्रासरहितानव्यथमानश्चस्वयमभि
सिध्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः यावत्संकल्पस्य गतं तस्य गतं संकल्पगोचरः तत्रास्य यथाकामचारो भवति ॥ ननु यन्नित्यत्व
मनुग्राह्य अस्यं नेति लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यते नात्मिनेति लोकिनस्तु च्यतत आह लौकिकी नो हीति कथमुपकरणेषु प

विषयसंकोचं दर्शयति आत्मनश्चेति संकल्पस्य यावद्गोचरत्वं तावत्तस्य कामचारो भवतीति संबंधः निरंकुशे संकल्पशब्दे का हानि
रित्याशंक्याह अतएवेति परिसंकल्पमात्रस्य गोचरो संकल्पोपासकस्य कामचारो भवतीति न हि सर्वं संकल्पस्य विषयश्चेत्तदा सर्वगोचर
त्वसंभवाद्याव चित्तस्य गतमित्यादिना वक्ष्यमाणफलविरहः स्यात् न हि संकल्पोपासनाहे व सर्वं संभवत्येव संभवति हि चित्ताद्युपासनं तस्मा
त्पृथक्त्वादपि तु चित्ते पत्नोपावत्संकल्पस्य सत्साहित्येन तत्संकोचो युक्त इत्यर्थः ४ चित्तशब्दस्य मनः शब्देन पत्नी परिहरति
आत्मनः संकल्पस्य न तु सर्वेषां संकल्पस्येति तत्रापल्लविरोधाद्यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति श्रुतेवत् ४ चित्तं वाव संकल्पाद्भू
यो स्तीति चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वं तोतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च तत्संकल्पादपि
यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ४ चित्तं वाव
संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मंत्रा एकं भवं
ति मंत्रेषु कर्माणि ॥ ५ ॥ भूयस्त्वं कथं यदा चेत्यमानं वस्तु तदा वेदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तेन दाहानादिप्रयोजनं हि पवादय संकल्पयतेऽथ म
चित्तं चेतयितृत्वमिति तस्मात्संकल्पावस्थापति प्राप्तमिति इदं वस्तु वंशप्राप्तमिति प्राप्तकालवस्तुनोऽवस्तु नुरोधी चेतनाख्यो हृतिविशेष
स्तद्वत्त्वं चित्तमित्यर्थः अतीतं भोजनं तर्हि सत्या धनुहरं भोजनं तत्त्वा दागामिनोपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्त
मिति प्रसिद्धमित्याह अतीतेति यथोक्तस्य चित्तस्य संकल्पाद्भूयस्त्वं प्राप्तमपूर्वं तत्त्वमुपन्यसयति कथमित्यादिना संकल्पप्रकारं प

छां॰ भा॰ टी॰ यथा संकल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तु स्वार्थमधिकरणत्वं युक्तं तथा चित्तस्य विभक्तस्य संकल्पादिभ्यो निमित्तत्वेऽपि सत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमा

८ हतानीति एतस्य च चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह किं चेति यद्यपि बहुशास्त्रार्थपरिज्ञानवान्मनुष्यः अपि यद्यचित्तो भवतीति योज

8 ~~नाचित्तं संकल्पादीनि कर्मफलानि तानि चित्ते~~

तानि संकल्पादीनि कर्मफलानि तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितान्यपि पूर्ववत्

नाकिंचिच्चित्तस्य महात्म्यं यस्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्वच्छास्त्रादिपरिज्ञानवान्मनुष्यः अचित्तो भवति मा

मादि चेतापि तत्त्वसामर्थ्यविरहितो भवति तं तं तु पुराणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानो यद्ययं वेद समनमाहुः यच्चायं किंचि

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्ये

वैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते ॥ १

यस्माच्चित्ते हि वेद श्रुतवांस्तदनुपयुज्य वेति कथं चित्तं तस्माद्यद्यप्यविद्वान् स्यादित्यथमेवमचित्तो न स्यात् तस्मादस्य श्रुतमप्यश्रुतमेवे

त्याहुः अथ यो अल्पविदपि चित्तवान्भवति तस्मै एतस्मै तदर्थग्रहणाय एवोतापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति ॥ ॥

नाऽचित्तस्य सतत्त्वमतं तत्त्वं कृतवैयर्थ्यं चेतस्तु एवं महत्त्वात्कारणमित्याह कस्मादित्यादिना कृतमपि तस्मादन्नसत्त्वं गृह्यते चित्तमारे रम

कृतादेवैयर्थ्यं तस्मान्न हि शिष्यमादिष्टमित्यानीनां हि शिष्टे हेतुनेत्याह अथेति ॥ ८ ८ ८ ८

चित्तवतो कार्यं ग्रहणार्थं योनुमिच्छालो कस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह तस्माद् इति ४ किं तन्नहि नामित्यपेक्षायामाह ध्यानं नामेति
अचलत्वं साधयति भिन्नजातीयैरिति कथं तस्य चित्तात्मरूपत्वमित्याशंक्यानेकाग्रता हेयोपहतस्यानीत्याह फलनित्व
तस्मात्त्वचित्तं हेयं वैषां संकल्पहीनामेकाग्रमित्याह पूर्ववदिति चित्तात्तु पचित्तात्तु हि सदृशैः सचित्तोपासको ध्रुवानित्या
चित्तं हेयं वैषामेकाग्रं चित्तमात्मा चित्तं प्रति ध्येयचित्तमुपास्ते नित्यपस्थितं ब्रह्मेतु पात्ते चित्तान्वेसत्तोकाध्रुवान्ध्रु
वः प्रतिष्ठितात्मानो निष्ठितो व्यग्रमानान्यग्र यमानो भिसिध्यति पावत्त्वितस्य गतं तत्त्वस्य पथ्याकाम चारेभ
तिपश्चितं ब्रह्मेसमुपास्ते ति भगवद्भिरुक्ता भूपद्धति चित्ताह्वात्मरूपो स्तीति तन्मे भगवान्व्यचोचितिति ध्यानं वा वाचि
तो॥ ५ प॰ ५
रि चोतार्थे ५ ध्यानं वा वचित्तरूपो ध्यानं नाम स्थैर्योक्त इवनाधाऽऽत्वं वने षचलोभिन्नजातीयैरन्वंतरितः प्रस
पसंतानः एकाग्रतेति प्रमाणुः हठयोगे च ध्यानस्य महात्म्यं फलतः॥
तेनरसामर्थ्याऽदर्शनादेकाग्रताह योध्यान यद्दार्थेष्वेतापित्त्वात्तस्य कारणत्वाननतोभूपानेवेत्यभिप्रेत्याह एकाग्र
तेति इतश्चास्तितस्य भूपत्वमित्याह हठयोगे चेति॥ ५॥

फलदर्शनात् महत्त्वं संभाव्य पूर्वं दृष्टान्तेन तत्स्तौति कथमित्यादिना गौरवपरिहारार्थं प्रस्तावनामाह मनुष्याणामेवेति मनुष्याणामेव सत्तां कुतो देवत्वमित्याशंक्याह शमादीति ध्यानफलेनैश्वर्य्येण न महत्त्वमुपेत्याह आदिशब्दः संनयाचनतृष्णा समि

कथं यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यानफललाभे एवं ध्यायन्तीव निश्चला दृश्यन्ते पृथिव्यादयो ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवसमा देवमनुष्याः शमादिगुणसंपन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहतीत्यर्थो यस्मादेवं विशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महत्तां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिमहत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः ध्यानापादांशा इव ध्यानस्यापादो ध्यानापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्यांशोऽवयवकःकला

ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनः ।।

काचिद्ध्यानफलमकलावन्त इवैश्वर्य्ये न प्रवृत्तिनिश्चला इति निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव अथ ये पुनरल्पाः क्षुद्राः किंचिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषोद्भासका उपवादिनः परदोषसामीप्ययुक्तमेव वदितुं शीलं येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति

यत्तैवं ब्रह्मत्वेन रमाह यस्मादिति धनादिभिर्महत्त्वहेतुमुक्तापकर्षमिति तावद्ध्यानस्यापादनमनुष्ठानं तेन च तत्फललाभो लभ्यते न तस्यांशो येषामस्ति ते तथा ध्यानफललाभकलावन्त इव स्तु इत्यनिश्चला इति एवकारार्थमाह नेति महत्त्वं उक्तप्रबुध्या

यतिरेकं दर्शयित्वान्वयमुपसंहरति अथ ये महत्त्वमिति महत्त्वसैश्वर्यदर्शनमतः शब्दार्थः महत्त्वफलमाह अथ रति ६ वि

अथ ये महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिभिरिति महत्तां ते ऽस्मात्मभवन्तीति प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवेत्यावृत्तार्थे
अतो ह्रस्वते ध्यानस्य महत्त्वं फलतोऽतो भूयस्त्विं नाह तत्तदुपास्वेत्याद्युक्तार्थं ६ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानं
शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यानकारणत्वाद्ध्यानाद्भूयस्त्वं कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजा

अथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैवं ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं त
त्रास्य यथा कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ६ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं च
तुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतवि
द्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च
पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासा
धु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति ऽऽ

नाति अथ यमग्वेदादिति प्रमाणतः पापस्यार्थज्ञानध्यानकारणं तत्पापजुर्वेदमित्यादि किं च पश्वादीश्च धर्माधर्मौ शास्त्र
सिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्तौ बाह्यविषयं च सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः तस्माद्युक्तं ध्यानाद्विज्ञानस्य भू
यस्त्वं

तावसोऽनभूयस्त्वं भवति पृथिवीं दर्शयति कथं च स्याद्दिनाप्यवि
प्रमाणेन याज्याध्यानेन शास्त्रार्थज्ञानं पूर्वकं तथाभिकर्यं नस्वत
तस्मात्ततो भूयस्त्वं नचाह यस्येति रजस्वतस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमि

स्याह ।कं चेति॥

छां·भा·टी· स्वरूपफलमाह अतइति ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदंसूचयति विज्ञानमिति तथापिलोकानामचेतनानांकुतस्तद्भयायत्तत्वं
१० मित्याशंक्याह तद्धीति यथोक्तेबलेशब्दार्थेप्रत्येकंतुवाक्यंप्रमाणयति अन्नेणनाहीति कथंतर्हिशरीरसामर्थ्यंव
10 अतोविज्ञानमुपास्स्वेतिअरण्यपालनफलंविज्ञानवतोविज्ञानंयेषुलोकेषुतान्विज्ञानवतोलोकान्ज्ञानवतश्चाभि
सिध्यतिमाप्नोतिविज्ञानंशास्त्रार्थविषयंज्ञानमन्यविषयंनैपुण्यंतद्धीतिपुतान्लोकान्स्यायोनानुयोगावाह ज्ञान
विज्ञानमुपास्स्वेतिसयोविज्ञानंब्रह्मेत्युपास्तेविज्ञानवतोवैसलोकान्ज्ञानवतोभिसिध्यतियावद्विज्ञानस्यगतंतत्र
त्रास्ययथाकामचारोभवतियोविज्ञानंब्रह्मेत्युपास्तेस्तिभगवोविज्ञानाद्भूयइतिविज्ञानाद्वावभूयोस्तीतितन्मेभगवा
न्ब्रवीत्विति ॥ बलंवावविज्ञानाद्भूयोपिहशतंविज्ञानवतामेकोबलवानाकंपयते ॥ ७ ॥ ७
स यदि हि त्वंबलवान् बलंवावविज्ञानाद्भूयोबलमिरन्नोपयोगजनितंमनसोविज्ञेयप्रतिभानसामर्थ्यंअन्नशनाद्
गाद्धीनिन्नवैमाश्रत्निभांतिभोरत्तिस्तुते शरीरेपिततद्देवोत्थानादिसामर्थ्यंयस्मात्तोविज्ञानवतांशतमप्येकःप्राणीव
लवानाकंपयते यथाहस्तीमत्तोमनुष्याणांशतंसमुदितमपि
तशक्रयोगस्तत्राह शरीरेपीति तदेवंअन्नोपयोगजनितमेवत्यर्थः नकेवलंकारणत्वादेवबलंविज्ञानाद्भूयस्त्वंकिंतु एम
मतसंचनस्यततोभूयस्त्वमित्याह विज्ञानवतामिति तस्माद्बलस्यविज्ञानाद्भूयस्त्वमितिशेषः समुदितमपिकंपय १०
तेतथान्यत्रापिद्रष्टव्यमितिसंबंधः

यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्माज्जनकत्वाद्भूयस्त्वमिति तस्मिन्नर्थे कार्यकारणभावेन योतश्पादयति यस्मा

यस्मादेव चान्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा बली बलेन नद्धो भवत्स योत्थाता भवति उत्थानस्य कर्तेत्यर्थः गुरू
णामाचार्यस्य च परिचारको भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवती
त्यर्थः उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रतयाचार्यस्यान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवति तस्यर्थः ततस्तदुक्तस्य श्रोता

यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा बली बलेन नद्धो भवति तदोत्थाता नोत्थानस्य पश्चाद्बली
भवत्युत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता
भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता
बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकं बलेन लोक
स्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ भवति ततः इदमेभिरन्नमेवमुपपद्यत इत्युपप
त्तितो मंता भवति मत्वान्नस्य भोक्तेति तन्मे भगवान्भवति एवमेवेदमिति ततस्तद्बोधविषये तत्कार्यस्य कर्तानुष्ठाता भवति विवि
ज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविता भवतीत्यर्थः किंच बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्याद्युक्तार्थं ॥ ॥
रिसाहिना इतस्माद्बलस्य भूयस्त्वमेव युक्तमित्याह किंचेति

छां॰भा॰टी॰ अथ यद्यपि ह दिसोऽभुंजानोपि कथंचिज्जीवेत् रात्रीर्जीवन्नपि सोऽद्रष्टेति संबंधः कथमशनमन्नस्य जीवनमित्याशंक्याह द्रष्ट
११ त्वादिति अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वान्वये प्रयोगे बलं भवतीत्यन्वयं माचष्टे अथेति अथान्नस्याये
॥ अन्नं वाव बलाद्भूयो बलहेतुत्वात्कथं अन्नस्य बलहेतुत्वमित्युच्यते यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि ह द
शरात्रीर्नाश्नीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या म्रियते न चेन्म्रियेत यद्युह जीवेत् अथ द्रष्टेत्यादि समानमन्य
न्यतो जीवन्नोऽद्य च सन्नद्रष्टा भवति गुरोरपि नत्वाश्रोतेत्यादि पूर्ववद्विपरीतं सर्वं भवति अथ यदा बहन्नाहा

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि ह दश रात्रीर्नाश्नीयाद्यद्युह जीवेदथ वाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमंता बोद्धा कर्ता विवि
ज्ञाता भवत्यथान्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति

न्यादित्रिपास्वसमर्थः सन्नत्रस्यायीश्वागमनमायोन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सायस्य विघटने सोन्नस्यायीश्वापर
सेनद्रूपत्वप्रत्ययेन अथान्नस्यायैरपि पाठे एवमेवार्थो द्रष्टेत्यादिकार्यमन्नवर्णनम् ऽऽ रूपदिपाठोक्तिनत्वान्नस्याय
सेनदेवपरे अन्नस्य प्राप्तिपरतयाद्याक्षेपमेवाक्षारमीकारत्वेन विपरीणामप्यपरणप्रयोगे कारादित्याह आयैरत्येनादिति एम॰
द्रष्टा श्रोतेत्यादि अन्नकार्यस्य वर्णनादायपाठांतरमन्नप्राप्तिपरतयाऽऽक्षेपमित्याह द्रष्टेत्यादीति ॥ ५ ४ ॥ ११

कथंतदन्नकार्यमित्याशंक्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति दृश्यते हीति ९ अपां कारणत्वेनान्नाद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साध
दृश्यते ह्यन्नोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न दृश्यपावतोऽन्नमुपास्स्वेति फलं चान्नवतः प्रभूतान्नान्वै स लोकान्पानवतः
प्रभूतोदकांश्चान्नपानयोर्नित्यसंबंधाल्लोकानभिसिध्यति समानमन्यत ९ आपो वा अन्नाद्भूयस्योऽन्नकारण
त्वात् यस्मादेवं तस्माद्यदा यस्मिन्काले सुवृष्टिः सस्यहिता शोभना वृष्टिर्न भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो

अन्नमुपास्स्वेति स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ९ आपो वा
वान्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः
प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीति

भवन्ति किं निमित्तमित्याहान्नमस्मिन्संवत्सरे कनीयोऽल्पतरं भविष्यतीत्यथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदानन्दिनः
सुखिनो हृष्टाः प्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं बहु प्रभूतं भविष्यतीति ॥

इति यस्मादित्यादिना गजाननाय नमः ॥ उमामहेश्वराभ्यां नमः ७ ७ ७

छां॰ भा॰ टी॰ अपां सर्वजगदात्मकत्वाज्ज्ञानाद्भूयस्त्वमुचितमित्याह अप्सु संभवत्वादिति इधिपयः प्रभमत्याहुतिपरिणामत्वादन्नं तदिदमन्नं
११ अप्सु संभवत्वात्सूतेस्मात्तस्मादापएवेमामूर्ता इत्युभेदाकारपरिणाना इति मूर्तापेयं पृथिवीयदन्तरिक्षं यस्मादित्यापएवेमा
12 मूर्ता अतो पउपास्वेति फलं स यापोब्रह्मेत्युपास्ते अप्नोति सर्वान्कामान्कामयानस्य तृप्तिमतो विषयानित्यर्थः अप्सु
भवत्वाच्चतत्वप्नं रूपासनान्तमिमांश्रभवतिसमानमन्यत् १० तेजो वावाद्भ्यो भूयः तस्ते जसोऽप्कारणत्वात् कथमब्रा
आपएवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वा
पदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमापएवेमा मूर्ता अप उपास्वेति स यो पोब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति सर्वान्कामान् १० तृ
प्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो पोब्रह्मेत्युपास्ते स्ति भगवो अद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वा
व भूयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति १० तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशो
चति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति
तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्वेति
देह तनोवर्षिष्यति वेदं तत् प्रसिद्धं हि लोके कारणमप्सु घनत्वरस्य तत्कार्ये भविष्यतीति विज्ञानं ऽऽ इदम्म्यपत्वमवसपत्न एम
पां सर्वभूतात्मकत्वमुपसंहरति तस्मादीति १० इति शब्दस्तदाहुरनेन संबध्यते वैशद्यार्थदर्शयति प्रसिद्धमिति ॥ ११ ११ १२

अपां तेजसोऽस्तं कार्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह तेज एवेति अथ तेजसो विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति तीवा वा
न्याहिति तदेवाप्यपादयति अद्भिरिति तेजसो भूयस्त्वफलमाह तेजसोऽत्वेन्नाः सर्वार्थमाह वा यति वायुं तन्कृष्णं वरमसि
तेज एव तत्पूर्वं आत्मानं मुभूतं दर्शयित्वा अथानंतरम् अपः सृजते तोऽभ्यत्र त्वां भ्रपो भ्यस्तेजः किं चान्यत् तेत तेजः
स्तनयि भ्रः एण वर्षितु भवेति कथं ऊर्ध्वाभिश्चोर्ध्वगाभिर्विद्युद्भिः तिरश्चीभिश्च तिर्यग्गाभिश्च सह आह्रादाः स्त
ननशब्दाश्चरन्ति तस्मात् दर्शनात् इहलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याहुः कार्यमनन्तरं तेज उपा
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहु
र्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उपास्स्वेति स यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
स्वेतिनस्य तेजस उपासनफलं तेजस्वी वै भवति तेजस्वतः एव च लोकान् भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् बाह्या
ध्यात्मिकाज्ञानतमोऽपहततमस्कान् अपनीतबाह्याध्यात्मिकादितमस्कान् अभिसिध्यति स्वर्ग्यमस्य तत् ११
द्वाध्यात्मिकमज्ञानतमोऽपहतं तमस्कानि मन्त्रनमः शब्दितमित्यर्थम् अपहतशब्दार्थमाह अपनीतेति ११

छां॰भा॰टी॰ वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति निवक्तव्ये कथं तेजसो भूयानित्युक्तमत आह वायुमिति कारणत्वेपि कथमाकाशस्य वायुस
१३ आकाशो वाव तेजसो भूयान् वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्योन्यो वायुमारभ्येति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृ
13 थगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्याभ्यो भूयो दृष्टं पृथ्वी घटादिभ्यस्तथाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कारण
मिति तेनापि भूयानकथमाकाशे वै सूर्याचंद्रमसावुभौ नक्षत्रैः विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्च तेजो रूपाण्याकाशेंतः प

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचंद्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशे
न शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजा
यत आकाशमुपास्स्वेति स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतो

यस्यांतर्वर्ति तदल्पं भूयस्तरं तत् किंचाकाशेनाह्वयति चान्यमन्यः आहूतश्चान्येन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्यन्योक्तं च श
ब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्यं सर्वस्तथा न रमते चाकाशे बंध्वादिवियोगे आकाशे जायते न
मूर्तेनावरुद्धे तथाकाशमभिलक्ष्यांकुरादि जायते न प्रतिलोमं अत आकाशमुपास्स्व स यस्तं प्रकाशवतो वै विस्ता राम:
रवतोकान्सविस्तृताँल्लोकान्प्रकाशवतः ॥ हितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशंक्याह कारणं हीति तेजसो वायुसहिताद्याका १३
शस्य भूयस्त्वं प्रपंचपूर्वकं न कारणेनरेणहर्षयति कथमित्यादिना रनश्चाकाशस्यापि भूयस्त्वमित्याह किंचेति तन्नरूप

कथमाकाशो वायोरल्पप्रकाशव्याप्तलोकव्याप्तिरित्याशंक्याह प्रकाशाकाशयोरिति नपुंसकलिंगान्तं पुंलिंगत्वेन कथं व्याख्या
तमित्याशंक्य पुंलिंगोपक्रमात्मित्याह लिंगव्यत्ययेनेति कथं पुनः स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वमित्याशंक्याह स्मरतो हीति एवं

प्रकाशाकाशयोर्नित्यसंबंधात्प्रकाशवतश्च लोकानसंबधात्संबाधनं संबाधः संबाधोऽन्योन्यपीडनं तद्रहितानसंबाधानुरुगा
यवनो विकीर्णांगतान्विस्तीर्णांमवाप्नल्लोकानभिसिध्यतिपावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थं १२ स्मरो वावाकाशाद्भूयः स्मरणं
स्मरोऽन्तःकरणधर्मः स आकाशाद्भूयानितिरूपलिंगव्यत्ययेन स्मर्तेः स्मरतो हि सर्वमाकाशादि सर्वमर्थवत्स्य

ऽसंबाधानुरुगा यवनोऽभिसिध्यतिपावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यथाकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवन्नाकाशाद्भूय इति स्माकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति १२ स्मरो वा

रणवतो भोग्यत्वान्न भवतीति तत्स्मरणे सति ह्यसदेव सत्त्वकार्याभावान्नापि सत्त्वस्मरणाभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमि
ति स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वं ऽपमुत्वाव्यतिरेकं दर्शयति आसतीति आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमंगीकृत्य भोग्यत्वाभावाद्वा
दनर्थकामुक्तं संभवतः स्मरतो सत्त्वमेव नास्तीत्याह नावीति ॥

छां॰भा॰टी॰ स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुस्मारेण साधयति दृश्यते हीति हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तः स्मरणाभावे श्रवणाद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा

२८ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीनोऽन्यपविशेयुस्तेन तत्रासीना अन्योन्य

14 भाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्स्युः नैव ते किंचन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मन्तव्यं चेत्स्मरेयुस्तदा मन्वीरन् स्मरणाभावत्वान्न

तस्माद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स स्मरमुपास्स्वेति स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्म

रस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भग

वान्ब्रवीत्विति १२ आशा वाव स्मराद्भूयसी।

मन्वीरन्न तथा न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्तव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं वा अथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्न तथा स्मरे

ण वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् अतो भूयस्त्वात्स्मरणमुपास्स्वेति उक्तार्थमन्यत् १३ आशा वाव स्मराद्भू

यसी अप्राप्तवस्त्वाकांक्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मराद्भूयसी ऽऽ तद्भावे तद्भावमन्वयमाह यदेति। राम:

इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह तथेति तद्भूयस्त्वे फलितमाह स्मरेति ॥ ॥ ॥ ॥ २८

आशा वाव स्मराद्भूयसी आकांक्षा तृष्णाप्राप्तवस्तुविषया कथमित्याहुःना १४

कथमाशयाह्वानं स्मरतस्तया स्मरति स्मर्तव्यं आशा । विषयरूपं स्मरन्नसौ स्वकामो भवसि आशेद्धः आशयाभिवर्द्धितः स्मरन्नतः स्म
रन्नृगादीन्मंत्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्योऽविधीश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलाशयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूता
नानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन्निमं च लोकमाशेद्ध एव स्मरन्लोकसंगमहेतुभिरिच्छन्नमुं च लोकं अतः

आशेद्धो वै स्मरो मंत्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति स य आशां
ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भ
वति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इति प्राणो वाव आशाया भूयानिति तन्मे भ
गवान्ब्रवीत्विति
शेद्धः स्मरन्नतः साधनान्यनुष्ठानेनेच्छतेऽआशारसनावद्धः स्मराकाशादिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि अतः आशायाः स्म
रादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्स्व यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलं आशयास्य उपासितुः सर्वे कामाः
समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्ति अमोघा हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं तद्भवत्यवश्यं भवतीत्यर्थः यावदाशायागतमित्या
दि पूर्ववत् १४ ॥

प्राणस्यसर्वास्पदत्वेनभूयस्त्वंकथयति नाभोपचक्रमर्पमिति प्रश्नस्तस्मिन्वायतरुपचक्रमेयस्य जगतोस्तितनया पारचक्रमनेवा
११ स्त्रिमाशेवानेयस्याप्तिनजगतश्चेतिविग्रहः कार्यकारणत्वंकाचित्कमुपादानोपादेयत्वंनिमित्तनैमित्तिकत्वमपिक्वाचित्क
15 मेव उतएतेरभूयस्त्वपार्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नामादेरुत्तरोत्तरवामादेर्भूयस्त्वेनेतिपावत् स्मृतिनिमित्तःसम्भवोपरपनतयाप्राणा
विशेषानापाशेः सर्वतोविपाशितमित्यत्रदृष्टांतमाह वितनिमवैन विसशङ्केत णालेविषपः यद्योक्तंजगत्प्रस्मिन्नर्पितंस

नाभौचक्रमनाशीने कार्यकारणत्वेननिमित्तनैमित्तिकत्वेन चोतऐतरभूयस्त्वपावस्थितंस्मृतिनिमित्तसम्भवमाशाराश
नापशैविपाशितंसर्वेसर्वतोविततमिवतंतुभिर्यस्मिन्प्राणेसमर्पितंयेन चसर्वेनोव्यापिनाभ्यंतर्वहिर्गतेनसूत्रेणप्राण

प्राणोवाआशायाभूयान्यथावाअरानाभौसमर्पिताएवमस्मिन्प्राणे ॥ ११ ॥

णारवस्त्रेरागत्थितेविधृतंचएषप्राणोवैआशायाभूयानकथमस्यभूयस्त्वमित्याहदृष्टांतेनसमर्थयंस्तत्भूयस्त्वंयथा
वैलौकेरथचक्रस्याराएवनाभौसमर्पिताः संप्रवेशिताः एतेनेदृवमस्मिन्लिंगसंघातरूपेप्राणेप्रज्ञात्मनिदेहिकेमुख्ये ॥
एषभूपान्निसंबंधः सर्वस्यजगतस्तस्मिन्नर्पितत्वमेवदृष्टांतद्वारणस्पष्टयति येनचेतिसर्वतोव्यापिनेतस्यैवस्फुटीकरणमं
तर्वहिर्गतेनेति प्राणस्याशायाःसकाशाद्भूयस्त्वमाक्षुस्यपूर्वकंसमर्थयते कथमित्यादिनालिंगात्मसंघातःसमुदाय
त्तरूपेसमष्ट्यात्मनीतिपावत्उपाधितद्नोरमभिमतविशिनष्टिप्रज्ञात्मनीति तस्यैवाध्यात्ममाधिदैवंचावस्थानेनस्य ११

चपमिदंहिकरोति प्राणान्रक्षावनयति सुखकरोति यथो
क्तेऽस्मिन्प्राणेसर्वसमर्पितमित्युत्तरत्रसंबंधः ॥ ॥

प्रत्यगात्मनो निरुपाधिकत्वं प्राणस्योक्तं न तूपपादयति यस्मिन्निति तस्मिन्सर्वं समर्पितमिति पूर्ववत्संबंधः किमिति चक्षुरादिष्वविद्य
मानेष्वपि मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधिकत्वमुपगतमित्याशंक्याशंक्य वाह पश्येति घ्राणस्येश्वरं प्रति सर्वाधिकारत्वे श्रुतेनंतरं प्रमाणाच
ति कस्मिन्निति ईश्वरं प्रति प्राणस्यैवोपाधिकत्वे हेत्वंतरमाह यत्त्विति अत्रापि पूर्ववदुत्क्रमणाः छायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र
श्रुतेनंतरं प्रमाणयति तथेति भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषयाः प्रज्ञामात्राश्चक्षुराद्यादिश्वेदिषु तज्ज्ञानकेद्रियेषु वे सर्वथम

यस्मिन्परदेवतानामरूपव्याकरणाय प्रादुर्भावेर्मीति विषयश्च जीवेनात्मनानुप्रविश्य पश्य महाराजस्यैव सर्वाधिकारीश्वरास्य कस्मि
न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः यत्तु छायेवानुगतमीश्वरं तथ

सर्व एतत्समर्पितं प्राणः प्राणेन याति ॥११॥

यस्मादेषु नेमिरर्पिता नाभावराश्चार्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञा
त्मेति कौषीतकीनामन्त एवमस्मिन्प्राणे सर्वं यथोक्तं समर्पितं अन्तः स एष प्राणोऽपरतंत्रः प्राणेन स्वशक्त्यैव याति नान्यकृतं गमनादि हि क्रि
यास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः ऽऽ वस्तुना सां प्राणोऽर्पितत्वेन यापि क्रियं प्राणस्य छायावदीश्वरं प्रत्यनुगतिस्तत्राह स एष इति कौषीतकीनां श्रु
तिरिति शेषः प्राणस्य यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य भूतशब्दोपयः व्याख्यानं भागमनस्थावशिष्टमंशं व्याकरोति एवमिति प्राणः प्राणेन याती
त्यस्यार्थमाह अन्तरिति सर्वं स्पष्टत्वादिति यावत् ॥

छां॰ भा॰ टी॰ प्राणः प्राणेन यातीत्यादेः प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीत्यंतेन स्वतात्पर्यार्थं संक्षिप्य कथयति सर्वमिति निदर्शनं हि यस्य संप्रसारणस्य
च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति प्राणा इति तद्व्याख्यानं हि यमानमुच्यते तस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणेषु तेषु तत्प्राणस्य सर्वा
१६ त्मत्वमतः शब्दार्थः प्रसिद्धिरनीतिकरणी पितृत्वादिकं तेनार्थमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविषयत्वान्न प्रसि

16 संबंधिक्रियाकारकफलभेदजातं प्राणे एव न प्राणाद्व्यतिरिक्तमस्तीति प्रकरणार्थः प्राणः प्राणं ददातीति पदद्वयनिरत्यात्मभूत
मेव यस्मै ददातीति तदपि प्राण एवेत्यर्थः पित्राद्याख्योऽपि प्राण एवेत्याह पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागेन प्राणविषय

प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्म
णः स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किंचिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः

त्वमसीत्युक्तेनेत्यनेनापि पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगात् तद्धन्तो च प्रयोगाभावात् कथं तर्हि तस्मात् स यः कश्चिदसि चाशोभना
मान्यतमं यदिदं भृशमिव वदनं ननु रूपमिव किंचिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तमेनं पार्श्वस्थाः आहुर्विवेकिनो धिक्त्वास्तु धि
गस्तु त्वामित्येवं ऽऽऽ रामः
हिंसकत्वं घनमित्याह उत्यतरति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवमर्थं प्रकटयति अथेत्यादिना पित्रादिषु प्राणेन १६
न्ति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वमित्युच्यते त्वंकारादियुक्तमित्यादि पदेनोतस्कारप्रभेदो गृह्यते ॥

पित्रादिषु प्राणप्रवाहितं प्राणिविवेकिनोधिक्कारवचने हेतुमाह पितृहेति सोहमाणो पित्रादिषु पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानानत्वमिस्तन्व

पप्रुत्वादिनिरेकमाह अथेनानेवेति समस्तव्यंजोहतस्वप्तस्त्वावपवानिभ ज्येत्यर्थः पध्यो सुपत्कमाह वमयोसिनन यायो स्वरिन्न

पद्धपत्वं नरे वानिचारकमीविशेषबिषसमासेति अवयवविभजनमाह शब्दार्थे नहूहसंवहूमिस्तत्र न छन्दः कुर्वपि त्यादिवि

पितृहा वै त्वं पितुं हेतेसाहि अथैनाने वोत्क्रांतप्राणां स्तान्हे हनात्यन्ध यपि शूलेन समासं समस्य व्यतिषं दहे नस्मस्मासं

दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यासाहिमकारेण हनलस्पाणं न हे हसंवडूमेवकुर्वाणं नैवेनं ब्रूयुः पितृहेत्यादि तस्माद्

पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति स

यथापि यद्यप्येनानुत्क्रांतप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषंदहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति

न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एषः

निरेकाभ्यामवगम्यते एनत्सि चायारखोपि प्राण एवेति तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति चलानि स्थिराणि

च स वा एष प्राणविता॥ १॥ विषयः यद्यपि समस्त प्राणो अ शिष्टेषु पित्रादिशब्देषु स्वतया पिना सो सुख्यस्तानिहूषपे कूरकर्मानुष्ठानेपि

शिष्टगर्हाः इत्येरितिभाकू अथानुपपत्तिरेव फलमुपसंहरति तस्मादिति प्राणस्यैव पित्रादि संतकृत्वेकिंस्यादित्याशंक्याह त

स्मात्प्राणो हीनि प्राणमभ्यपत्त्वमित्यनुसाधनहिज्ञानफलमाह स वा इति प्राणविदतिवादी भवतीति संबंधः ७ ७

छां॰भा॰टी॰ कृपणानि विलपामि अपेक्षापामह एवमिति सर्वात्मत्वप्रयोतमकारः फलतोऽनुभवः स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः तद्दनुदर्शनेनैव प्रा
१० णविततेसिद्धेनिकिमिति मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह मननविज्ञानाभ्यां हीति उक्तानुपपत्तिनिराकरणोपपत्तिसहकृ
17 एवं पश्यन्नित्यप्रकारेण पश्यन्फलतोऽनुभवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विजानन्नुपपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्च
यं कुर्वन्नित्यर्थः मननविज्ञानाभ्यां हि संस्कृतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेदिति एवं पश्यन्नतिवादी भवति नामाद्याशान्तमः
तीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः तं चेद्ब्रूयुस्ते यदि एवमतिवादिनं सर्वं ह्यासर्वशब्देन नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं प्राणमेव

एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रू
यु रतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत २५

वदतस्त्वेवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मा हि त्वं भय पर्यन्तस्य हि जगतः प्राणमात्मानमहमिति ब्रुवाणं परिब्रूयुरतिवा
द्यसीति वा त्वमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् नापह्नुवीत कस्माद्ध्यसावपह्नुवीत प्राणं सर्वेश्वरमपमस्मात्मत्वेनोपगत १५ हरिः
ता ह्यात्मा घस्माणि विषये ज्ञानं जायते तत्र हि विज्ञानोविवस्यते तत्फलसाक्षात्कारणं दर्शनं मिति भेदः मननविज्ञाने विना दर्शना एम: ८०
संभवोऽनः शब्दार्थः सर्वं मननादि द्वारेणेति यावात् अतिवादित्वेनुक्तान्हयति नामादीति नापह्नुवीत सुतं व्यक्तो करोति कस्मा

यद्यस्मात्पृथिव्यादिनाम्नान्त्वेन सर्वैश्वर्यमारोपोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादपह्नवे हेत्वभावाद्धास्मिन्नोऽतिवाद्यस्मीत्येनापह्नुवीतेत्यत्र प्राणोऽन्त
सुपदेशं श्रुत्वा नारदस्तत्स्नीभावे किं कारणमिति साशङ्कायामाह स एष इति कथं तस्यापि निरवगमे साशंक्याह न पूर्ववदिति निवि
मित्तं तर्हि मामायापानुपेक्ष्यापोस्वयमेवाचार्यो व्युत्पादयतीत्याशंक्याह तमेवमिति एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतेः स तस्मात्

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणमात्मानं सर्वात्मानं श्रुत्वा नातः परमस्तीत्युपरराम न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति पर
[illegible]म प्रश्नः तमेवं विकारानृतब्रह्मविज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमात्मानं मन्यमानं योग्यं
शिष्यं मिथ्याग्रहविशेषाद्विमोचयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतीति वा

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति ॥ १ ॥

दी परमार्थतः नामाद्यपेक्षं तु तस्यातिवादित्वं प्राणस्तु भूमाख्यसर्वान्तिकोऽनन्तत्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादी अस्मात् अवाह एष
तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यविज्ञानवत्तयाऽतिवदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि ऽऽ अयथाविकारत्वे
नानृतत्वे वाचारम्भणे विकारे नामधेयमित्युक्ते तस्मिन्ननृते प्राणे ब्रह्मणि विज्ञानेनेतावत परितुष्टत्वे कथमकृतार्थत्वमि
त्याशंक्य मिथ्याज्ञानशालित्वादित्याह परमार्थेति न च तस्योपेक्षा केन्तु मित्याह योग्यमिति मिथ्याग्रहविशेषः नास्ति प्राणात्प
रमित्यभिमानः कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तमत आह नामादीति कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशंक्याह यस्त्वतिसोति

छां॰भा॰टी॰ ननु नारदस्य नामाद्युपास्तिविज्ञानमुपसन्नं कथं सत्येनातिवदानीतीच्छ तत्राह तथेति यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याख्या-
१८ वेनुत्तरमाह यदेति यदि विमृश्य सद्रूपादनुगतादभिन्नमसदेव स्यादिति त्वभिप्रेत्य सन्मात्रमेव परमार्थसत्यमिति सिद्धं हीति परमार्थतः
18 सत्यं यदैव विजानातीत्यर्थः विज्ञानप्रकारमभिनयति इदमिति ततस्तदाऽनृतं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति मत्वा यद्द्र-
तथा मां प्रति च ननु भगवान्यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायोऽपि एवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्युक्तमाह नारदः तथास्तु नहि सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छे यत्नतोऽहमिति यदा वै सत्यं पर-
मार्थतो विजानाति इदं परमार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाचारम्भणं हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्य-
॰ सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति ॥ ॥
मिति तदैवाद्य वदतीत्यर्थः ननु विकारोऽपि सत्यमेव नामरूपे सत्यं तावत्प्राणा वै सत्यं तेषामेष स-
त्यमिति श्रुत्युक्तत्वात् सत्यमुक्तं सत्यं त्वेव श्रुत्यन्तरोदितविकारस्य न परमार्थापेक्षया मुक्तेः इत्यनतिवदतीति योजना सद्विज्ञानस्य
तदृदत्वं निश्चित्यातिवादित्वं घोतनार्थोऽयशक्यः श्रुतेनैव एवं भेदाभेदवादी शंकते नन्विति किं चरमाद्यारम्भकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्व- रामः
मुक्तमिति एतावन्मात्रमुच्यते किंवा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकारोति तत्त्वमिति द्वितीयं दूषयति नेति भेदाभे- १८
दयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्धि कारस्य चाज्ञानपर्वकल्पप्रत्यनुमानादस्तेन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेणास्य समन्त्वमुक्तं नाणी वो तामि

कथं तर्हि भगवता हि सुतस्तवमुक्तमिमांशं कांगीकारं स्फोपयति । किं तर्हीति शङ्कितजनितस्तद्दृष्टिविषयत्वापेक्षं भगवता तत्र पंसहि सुच्यते
नद्विषयत्वापेक्षं भगवता हि पंसांसारिनिरु गहिपतेन यथा च भगवता पंच कंसस्कन्धानद्धेसि स्रुत्रा यद सत्ता मि ति पर्यायोक्तं । तथा तद्दृष्टोऽज्ञभ्रमपो
नीमरपपोसत्तद्धात्मकत्वात्स्कन्धभावानां सत्ता वेगावहारिकमित्यर्थः । तत्स्वभावानादिश्रुमिथ्याभवनेषपितत्वाश्रु निरावितुं सा हत
द्वारेणेति भगवतोऽनेकां सांव्यवहारिकसत्यत्वाद्युपादानद्वारेण भगवता पायवाधिपत्य परमार्थसत्यसप्रबन्धनोपदेशनिर्दिष्टं सिद्धेति

किं तर्हि दृष्टिविषयाविषयत्वापेक्षं संवृतिसत्यं चेति सत्यमिमुक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यमसो प्रत्यक्षधिर्विविक्षितोति मागता
वैस मेनेषामेषसत्यमिति चोक्तं । शास्त्र पितापुत्रसमेव कनु भगवता विषयान् परमार्थसत्यविज्ञानाभिज्ञानाभिमानात् बु
नाविजानन्ति संवदन्ति ॥

त्यादपनारां पतस्ते वसमपरमार्थतो भवमास्यन्तहि तापयिष्यामीसेषाविशेषतो विगतसितोर्थः नाविजानन्तसंवदन्ति ॥ ५

तत्वाने ख्यापसत्यप्रधानस्वरेणऽवगमितोविवक्षितेनेति तत्वाते ख्यापिसत्यत्वस्मृ निरविश्रुद्धेऽर्थ पयो नोर्थीविवक्षितोऽहहारा कस्तु
नाविस्तत्तगमकमाह । भगवतावदति ननु मृत्युनं नश्वरविकारस्यापि व्यावहारिकत्वं सत्यत्वामिष्टं महात्मेनेतु ननोरेष्यतभूत्वाएव सत्यत्वांगी
कारेणनु तथा चविरोधमात्र वस्क्षामन्तव्याह । सापीति परिनामस्यापि व्यवहारत । सत्यत्वमुपगत किं तर्हि सत्यत्वमारस्पवि
नहितमिस्रांश्याह । हन्तीति पश्ये ज्ञानानेयसंवरनीति पश्चाद्व्याख्यानं नरस्वपरमीरिक भ्यास्कुरपत्राहिरोस्तिरक माह ना

छां॰भा॰टी॰ परमार्थसत्यमविजानन्नपि वदति सत्यमाद्यो नो न्याशंक्याह यदीत्विति नहि कायं संदेवपरमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिरित्याशंक्याह न
त्विति नाम्नेव जीवेश्वरपारिणामरूपावि घंतेनेत्याह नयेति मतो स्वनाम्नि सत्यवादित्वेविकं त्वसत्यवादित्वमेवेत्युपसंहरति सत्यं तर
ति व्यतिरेकं दृष्टांतत्वाद् अपमाचष्टे विजानन्नेवेति अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमति वादित्वमित्याशंक्याह न चेति यथैवं जिज्ञा
19

सत्त्वविजानन्वदतीति सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन्परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो वदतीत्यनुज्ञेयरूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः संति
तथा तान्यपि रूपाणि सद्रूपेण यानि वस्तुनि स मतो नाविजानन्सत्यं वदतीति विजानन्नेव सत्यं वदतीति न च तत्सत्यविज्ञान

विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति १७ यदा वै मनुतेऽथ
विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति १८ य
दा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति १९

मविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञातुं तस्याह विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमपूर्वं विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्त
रोत्तरकारणं तानां पूर्वपूर्वस्मिन्नुक्तं व्याख्येयं यदा वै मनुत इति मतिर्मननं तर्को मंतव्यविषय आदरः १८ श्रद्धास्तिकबुद्धिः श्रद्धा १९ एम:
सा हानागतस्य विज्ञानं ज्ञेयमिति निश्चयात्मकं चेति तदर्थः सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तर १९
मुत्तरकारणत्वेन दृष्टव्यमित्यभिनिर्दिशति एवमिति १७ विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे मतिरिति मननहेतुभूता श्रद्धा वा

श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे निष्ठेति २० निष्ठा निष्ठानं हेतुं निर्विभजते कृतिरिति कथं पुनरेषामुत्तरोत्तरपूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवतीत्यत्रा-
ह नसांहोति २१ कृतिस्तर्हि कुतो भवतीत्यत आह सापीति यदा सुखं लभतेऽत सा भवतीति संबंधः ननु सुखलाभस्यैंद्रियपर्सयमाहि-
त्यानिरेकेण भावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्यत आह सुखमिति वक्ष्यमाणं सुखं लब्ध्वा नामैव नाहैव पर्य्योत कारिति : सि

निष्ठा गुरुशुश्रूषादितत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय २० यदा वै करोतीति कृतिरिंद्रियसंयमः चित्तैकाग्र्यताकरणं च मनसो निःसां निष्ठा
हो निष्पद्यात्ता निसंभवति विज्ञानावसानानि २१ सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धं मयेति

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठं छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां
भगवो विजिज्ञास इति २० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासि-
तव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति २१ यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति ७

मन्यते तदा भवतीत्यर्थः यथा दृष्टफलं सुखात्कृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति भविष्यदपि फलं लब्धमेव मत्वा नेनेतदुद्दिश्य
प्रवृत्त्युपपत्तेः ३ इत्यर्थः सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति यथेति दृष्टं फलं यत्र यथा कृत्यन्न सुखो देहेषु वैकाल्यो-
केनिर्दृष्टान्तयात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोतीति न सुखं विना तदुद्देशेनेत्यर्थः नन्विंद्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवतीति तथा च क-
थमनुलब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह भविष्यदपीति ॥

छां॰ भा॰ टी॰ ३ इत्यर्थं यमांकांक्षा सर्वं कसुख्यापयति अथेत्यादिना २२ भूम्नोऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशंक्याह नाल्पेऽवांगिति कथमल्पे

२० पि सुखत्वेनार्पितत्वान्नाह अल्पस्येति दुःखरूपान्तस्यात्र सत्यस्य सुखस्य हेतुत्वेपि क्षयं सुखपं सुखं न भवतीत्याशंक्याह नहीति अत्र

20 अथेहात्रोक्तत्वादि सतरेणेरेषु न स सत्संत्यपमेव मनिभासते न तद्विज्ञाना पयरयवल वार्परशनिमामंतनरहमु अतेसुखं

त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि सुखं भगवो विजिज्ञास इति अभिमुखो भूतायाह २२ यो वै भूमा सहन्त्वर निशयं वहि

तिपयाया तत्र सुखं नातो वा कल्प्यातिशयत्वादल्प मतस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात्तस्मा

सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति २२ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भू

मा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति २३ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति

च दुःखं नाम दुःखबीजं सुखं दृष्टं न यदि लोके तस्मात्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति अतो भूमैव सुखं तस्माद्दुःखबीजत्वात्सं

मवाभूम्न २३ किं लक्षणोसौ भूमेत्याह यत्र यस्मिन्भूम्नि तत्वे नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन द्रष्टान्यो विभक्तो दृश्यान्नपश्य

ति तथा नान्यच्छृणोति ऽऽल्पस्य सुखस्य दुःखत्वान्न भावे सिद्धं फलितमाह अत इति २३ अन्त्यः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति अत्र राम॰

सविशेषनिर्विशेषत्वेन निर्धारयति किमित्यादिना नान्यच्छृणोतीति भूम्नो नित्यसंबंधः ७ ७ ७ २०

किमिति स्पर्शनादिष्वपि समस्पर्शनश्रवणयोरेव निषेध्यत्वेनानुगमहणमित्याशंक्याह नान्येति अनुक्तानां स्पर्शादीनामुप
लक्षणार्थत्वेनात्र दृश्योर्ग्रहणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावाहित्याह अन्येषामिति अत्रेति लक्षणवाक्योक्तिस्
त्रे हेतुमाह नापश्यदिति स्मिन्नधिकरणे न त्वविचारणायामन्योन्यत्र पश्यति न शृणोति न मनुते न विजानाति स भूमेति दृष्ट
श्याद्विविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्याविकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्षणमित्युपसंहरति एवमिति उक्तेन

न मरूपयोरेवान्तर्भावाद्विषयभेदस्य तत्प्राहकयोरेव दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणं अन्येषां चोपलक्षणार्थत्वेन मननं त्वत्रो
क्तं दृष्टव्येनान्यन्मनुत इति भाष्ये मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य तथा नान्यद्विजानाति एवं लक्षणो यः स भूमा इति म

नान्यद्विजानाति स भूमा ॥

त्रमस्ति द्वान्यद्दर्शनभावो भूम्नस्तु च यत्रेनान्यत्पश्यतो साहिनाश्रयान्तं न पश्यमात्मानं पश्यतीत्येतत् किं चातो यद्यन्यद
र्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यतेन हद्वैतसंव्यवहारविलक्षणो भूमेत्युक्तं भवति ऽऽ वलक्षणांस्तु दपित्तुं विमर्शति कि चेति
लोकमस्ति दर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूम्नो लक्षणं तन्निषेधेन त्वज्ञेयत्वे चेति विमर्शार्थः कस्मिन्नध्यस्ते को लोभः को
वा दोष इति शिष्यः पृच्छति किं चात इति आपमनस्य घनत्र लाभ दर्शयति यदीति अन्यस्य यमासिद्धस्य दर्शनादिविषयत्वं भ
विनास्तीति तेनाव न्याप्तं तत्स्य लक्षणमित्युच्यते चन्स व विकल्पातीतः प्रमाणाज्ञाभूमेत्यन्त मत्ससिद्धिरित्यर्थः ७

२१ 21 द्वितीयपर्यायस्यमवघनसिद्धिदोषं स्पष्टयति अथेत्यादिना तमेवदोषंसम्प्रत्यक्षं स्पष्टयति यथेत्यादिना सतिक्रियाकारकफलभेदप्र-
थ्येसंसारनिवृत्तिरित्याह क्रियेति सतिभेदेक्रियादि संसारश्चेल्लोकदृष्टंतद्वत्सर्वदाऽप्येकस्मिन्नेव क्रियाकारकाभावस्तेन संसारनिवृत्ति-
चोदयति आत्मैकत्वदर्शने एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासंभवं दर्शयन्नुत्तरमाह नात्मदर्शनेति द्वितीयपर्यायस्य दृष्टत्वेऽस्य दोषे प्र-
थमपर्यायस्यापि समानं दृष्टत्वमिति शिष्याशंकायां नेति आद्यपर्यायेऽपि न पश्यतीत्येतावतैवदर्शनाद्यभावलाभाद्यत्रेत्यस्यादिति

अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं पश्यतीत्युक्तत्वेन त्वेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगतो भवेत् यथैवं काशे-
षः स्यान्न तत्र यमेव दोषः संसार इति ज्ञातिः क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः सं-
सारविलयश्च इति चेन्न आत्मनो निर्विशेषत्वाभ्युपगमे दर्शनादि क्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्र-
त्वात् अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिः पक्षेऽपि यत्रेत्यन्यत्र पश्यतीति च विशेषणमनर्थकं स्यान्नामिति चेन्न दृश्यते हि लोके यत्र-
अन्ये गृहेऽन्यन्न पश्यतीत्युक्ते स्वं भार्यां नात्मानं च न पश्यतीति गम्यते एवमिहापीति चेन्न ॥ऽ चविशेषणस्य व्यर्थे स्यान्नामि-
मर्थः व्यर्थमेवेदं वचनमित्याशंकाशिष्यः स्वयमेव ज्ञाते दृश्यते हि लोके हि यत्रान्यस्मिन् गृहे नान्यत् पश्यति तद्वदेवहो यमिति
प्रयोगो दृश्यते न च तस्यानेरर्थक्यमिष्ठं व्यवहारांगत्वात् यथा तेधनधान्यादर्शनेऽपि स्वमात्मानं गृहं च न पश्यतीति प्रत्युत स्यानेरर्थ- एम· २१
क्यं न गम्यते किंतु तत्र स्वभार्येणैनात्मनश्च दर्शनेन मिथ्यंतयाद्यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि विशेषणानैरर्थक्यं समाधानं वक्ष्यामि समर्थः

किं विशेषणमनर्थकं त्वानुपपन्ना भूम्नोऽधिकरणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं चवाच्यमित्यत्र चाने किंवा भूमस्य गनिर्वक्तव्येति परिहाते चे
न्त्राणं रूपपत्ति ब्रह्मसाहिना तथानत्वमसोतिविदिस्तमर्थः निर्दिष्टीतत्वादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिति विशेषणं प्रद्यासन्नरूप
रूपतीति विशेषणाद्आत्मनः स्वदर्शनं वा वाच्यमितितत्राह ब्रह्मदर्शनेति द्वितीयमनूघगानिमाह यत्रेत्यादिना परिहारभागं
द्रस्यांशेनसमरूपति पश्यति एवज्ञस्मिन्नेवभूम्नि पश्चेति विशेषणमनर्थकमपि मुज्जनेभ सिद्धान्तुवादेनाधिकरणादिविक
ल्पनत्वमसोमेकत्वोपदेशादधिकरणाधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः तथास्तद्वैकमेवाद्वितीयंस्वमस्मितिविषये
निर्दिष्टत्वात् भ्रहस्येऽनात्मेनसंदृश्येनिरूपमस्यविज्ञानारमेरके न विजानोपाहि त्यादिश्रुति भूम्नः स्वात्मनि
दर्शनाद्यनुपपत्तेः पत्रेति विशेषणमनर्थकमामिति चेन्नाविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् यथास्वमेकत्वाद्वितीय
त्वबुद्धिमत्तामपेक्ष्यसद्वैकमेवाद्वितीयमितिसंख्याद्यनर्हमप्युच्यते एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव पश्चेति विशेषणं अ
विद्यावस्थायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नात्र समरूपतीति विविशेषणं न
स्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः ॥ ८ ॥ त्याविषयत्वलक्षणस्य भूम्नोऽलक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह
स्वमिति यद्यविद्यावस्थमन्यदर्शनादित्यनुवादेन नान्य समरूपतीति विशेषणं च भूम्नि नाविरुध्यते दर्शनाद्यविषयत्व
लक्षणस्य भूम्नोऽलक्षणस्याविवक्षितत्वादित्याह भ्रावि वेति लक्षणत्वाबाध्यं सुपसंहरति तस्मादिति दर्शनादिसक

लसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्व भूमेरर्थः ॥

छां॰भा॰टी॰ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति यत्रेति परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विवृणोति यत्रेति तत एव परिच्छिन्नत्वा
२२ दित्यपि वचन कथं तदमृतमित्यपेक्षायां तत्र च्छेदप्रयोगस्तत्राह तच्छेदइति भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य चान्त्यत्वं पश्यति न
22 त्वहीति भत्कार्यदृष्टान्तमन्योवस्तुदृष्टा वेत्तिविकल्पाद्यं प्रत्याह स भगवन्निति द्वितीयमनूद्य विनिराकरोति पूर्वापरवि

अथ यत्राविद्याविषये सोऽन्योन्यमन्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि स यथा स्वप्नदृष्टं वस्तु आप्रबोधात्तत्का
लभावीति तद्वत्तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेवेत्यादि परो यो भूमा यत्तदमृतं तत्र च्छेदोऽमृतत्वं यः स तस्मिन् सर्वल
क्षणो भूमाह हे भगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स भगवन्निति नारदः प्रत्याह स तु भूमा स्वे महिम्नीति स्वे आत्मीये महिम्नि महात्म्ये
विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा यदि प्रतिष्ठामिच्छसि यदि वा परमार्थमेव पृच्छसि तर्हि न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इति

अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रति
ष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति गो अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायत
नानीति नाहमेवं ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ भूमोऽप्रतिष्ठितोऽनाश्रितो भूमा कस्य चिद्रपीत्यर्थो यदि
स्वे महिम्नि प्रतिष्ठो भूमा व्यवहारोऽपि महति एव च चालेऽन्यत्सर्गो अश्वादि इह महिमेत्याचक्षते गावश्चाश्वाश्च गोअश्वं द्वन्द्वैकवद्भावः सर्व
त्र गवाश्वादि महिमेति प्रसिद्धं न तु तथा प्रतिष्ठितस्तत्प्रतिष्ठो भवति यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्र इति
ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेन नान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यव्यवहितेन संबंधः ॥ तेन धर्माशंकापरिहारार्थं स एवाधस्तादिति नाभूम्नः स्वतोऽन्यस्मि

एभ॰
२२

कथं तर्हि प्रतिष्ठित इति भगवानित्याशंक्याह किं चेति २४ अवतारितमेव वाक्यं सत्यपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे कस्मादित्यादिना उक्तमेवार्थं

किंत्वेवं ब्रवीमीति नेत्यादिना च स एवेत्यादि २५ कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठितस्तु च्यते यस्मात्स एव भूमाधस्तान्न तद्व्यतिरेकेणान्य

द्वितीये यस्मिन्प्रतिष्ठितः स्यात यथोपरिष्टादित्यादि समानं न तिभूम्नोऽन्यस्ति भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तथास्ति स एव तु सर्वम

तस्मात्सौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधिकारात् अधिकृतभ्यन्तान्निर्दिष्टात्स एवाधस्तादित्यादि च परोक्षनिर्देशा

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एवाह

मेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमित्यथात आत्मादेश एव

त्स एवाधस्तादित्यादि च परोक्षनिर्देशात् द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशंका कस्यचिन्मा भूदिति अथातोऽनंतरमहंकार

देशोऽहंकारेण निर्दिश्यत इत्यहंकारादेशः पुनरनन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽहंकारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना अ

हंकारेण देहादिसंघातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशंका मा भूदित्यथानंतरं ऽऽ अतिरेक दुर्लक्ष्यचिद्घनोति सतीति अ

हंकारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह पश्यतीति कोऽसावहंकारेणादिश्यते तस्याशंकाप्रयोजनाद्वारपूर्वकमाह दृष्टिरिति अहंका

रस्यार्थाभावादेशस्य तात्पर्यमाह अहंकारेणेति ॥

छां॰भा॰टी॰ अनात्मविज्ञानवतः कृतनात्सूत्रामाह आत्मैवेति एकस्मिन्सजातीयभेदराहित्यस्योक्तेः अस्मिन्नन्यस्मिन्विजातीयभेदमन्यात्व
२३ मुच्यते आत्मक्रीड इत्यादिवाक्यमेहरर्शयति देह मात्रेति क्रीडा वाह्यसाधनेत्यत्र लोकसंमतिमाह लोक इति देहस्य जीवितेनैव भो

23 आत्मैव सर्वं सर्वमिदमेवमेकमजं सर्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन्स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यासात्मरति॥ अन्ये
तु रमणं परस्परसोपमात्मरतिः तथात्मक्रीडो देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा लोके स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडनादिद
र्शनात् न तथा विदुषः किं तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयमपि भवतीत्यर्थः । मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि निरपेक्षं परस्य विदुषस्ति

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष ए
वं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु का
मचारो भवति॥ आत्मानन्दः शब्दादिनिमित्तः आनन्दो ह्यविदुषां न तथास्य विदुषः किं तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं सर्वदा स
र्वप्रकारेण च देहजीवितमात्रभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्षस्य सर्वदा एवं लक्षणो विद्वान्जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः पतितेऽपि
देहे स्वराडेव भवति यत एवं भवति ततः तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति॥ गन्धाद्यपेक्षानिमित्तं बाह्यवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो रामः
यदप्यतो भेष्वसंगवर्तिनो विद्वानित्याह देहेति जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति स इति स्वाराज्यनिमित्तो ह्यस्य फलीनरमाह २३

स्वाराज्यं सर्वलोककामचारोप्त्यसपेमाह आत्मानिति यावन्तो भोगतन्त्रास्य यथा कामचारो भवतो ऽस्माहिना परिछिन्नं पुरलं
त्वच पूर्वं भूमिषु फलमुक्तमचनु परमानं हमातोमरच्यु हानिर च्यनेनतु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः फलमहर्शन हा रेणास्तुत्वावि

आत्मानिषु पूर्वं भूमिषु तत्रासेतितावन्मात्रपरिछिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्रासंसातिशयत्वाद्यथा ग्रामस्वाए
ज्यो कामचारत्वानुवाद इनततन्निहिताति रिहो ऽप्यतेसत्वराोऽस्माहिना अथय नर्पैन्मयाऽन उक्त दर्शनाहन्यथावेपरिसेनप्यो
तमेव वासम्पन्न विहस्तेन्यराजानो भवंति अन्नः परोज्यास्वामोऽयं यातेन्यराजानः नैकिंच स्यप्तलोकाः सप्तलोकाएषां

अथयेन्यथातो विद्वन्यराजानस्ते सप्तलोका भवंतितेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति २४

ते सप्तलोकाः भेरदर्शनस्याश्वविषत्वाहस्मं चतन्मत्समित्यवोचाम तस्माये ह्यैमहर्शिनस्ते सप्तलोकाः स्वदर्शनानुरूप्ये
णैव भवंत्यतरावतेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति २५

धामविद्वन्निंद्राद्वारोपतांस्तौति अथयेसाहिना तेसप्तलोका भवंतीति संवंधभेदर्शिना विनाशिफलवत्वे हेतुमाह भेददर्श
नस्येति परिछिन्नस्यविनाशित्ववचनं तस्माहिनिपरामर्शनि २५ छ छ छ छ

छां॰ भा॰ टी॰ ७ उक्तविद्यात्कृत्स्नमर्थमेव विदुषः स्वप्रत्यक्षमाह तस्येति तथाविदुषः स्वप्रत्यक्षव्यवहारविशिष्टमर्थः कोऽसावितरस्तो व्यवहारः न केवलं प्राप्त
२१ णोऽत्ममिह विद्याफलं किं तु मंत्रोक्तं च माह किं चेति तदेतदर्थः समस्यानिर्दिश्येति स च विद्याफलस्तरः न पश्य इति मंत्रमाहात्म्यपद्या

24 तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वारस्ये मास्तस्य महत्त्वं तस्य विदुषः स्वर्ग्यः आकाशात्मवित्तात्मस्वात्मनोऽन्यस्मात् सर्वं आत्मतः प्राणादिर्नामां
तस्येत्यतिमन्त्र्यावभूतां सहात्मवित्तात्मतां सतोऽहं तैनी रवात्मन एव संहतौ तन्नयासर्वोऽप्यन्यो व्यवहारः आत्मत एव विदुषः

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्म
तस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मत
श्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मंत्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति तदे
ष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति ॥ ॥

॥२॥ किं च तदेतास्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रोऽपि भवति न पश्यः पश्यतीति पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः मृत्युं मरणं रोगं ज्वरादि दुः एकः
खतां दुःखभावं चापि न पश्यति सर्वं ह सर्वमेव स पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वशः सर्वप्रकारैरिति ॥ २४
च षेऽपश्यतो मोऽरेनास्वर्वमाप्नोतीति पूर्णतापरिच्छेदभ्रमस्यावर्जनेन विवक्षिता न तु क्रियाकारकादिभावोऽपुरुषार्थत्वप्रसंगा
दिति द्रष्टव्यं ॥ ४ ॥

विद्यात्वं निपीय कृतार्थस्य गुणो विद्याफलमपि निर्गुणत्वमस्ति विद्यामेतीत्याह किंचेति त्रिधा तेजोबन्नरूपेण शब्दस्पर्शादि
हिरण्यार्थः विद्यां तत्फलं तत्र पेस्मितां त्यक्तानि वाभिधायाहारशुद्धाविति याहेत्स्तात्पर्यमाह अथेति एतद्देव विमुक्तो स्त विषया
किंच स विद्वान्सर्वात्मा एष भूमेदादेकधैव भवत्येकधैव च सन्त्रिधादिभिर्भेदैरनंतभेदभिन्नो भवति सृष्टिकाले पुनः
संहारकाले पुनरेकधैव पारमार्थिकमेकधा भावं प्रतिपद्यते स्वतंत्र एवं इति विद्याफलेन भणितेन पुनः स्तौति अथेत्या
नीपयोक्तापि विद्यायाः सम्यगवभासकारणमुक्तावभासकारणस्य वाहारशुद्धिः सत्त्वविशुद्धिकारणं साधनमुपदिश्य

स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकाद
शःस्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ ॥०॥

तेष्वाहारशुद्धौ आहियत इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानं भोक्तुर्भोगायाहियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य वि
ज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टं विषयविज्ञानमित्यर्थः ऽऽ निदिध्यासनादि स्मृतिमात्रस्याप
रशब्देनाकरोति आहियत इति कथं तस्याहियमाणत्वं तत्राह भोक्तुरिति किं दर्शनस्य शुद्धिः स्यात् तत्राह रागेति॥

छां॰भा॰टी॰ आहारशुद्धिफलमाह तस्मिन्निति अंतःकरणशुद्धिफलं कथयति सर्वेति स्मृतिलाभफलं दर्शयति तस्यां चेति भवतीत्याहारस्य
२५ तस्यामाहारशुद्धौ सत्वशुद्धौ तदंतःकरणस्य सत्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति सत्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमात्मनि ध्रुवाऽवि
25 छिन्ना स्मृतिरविस्मरणं भवति तस्यां च लब्धायां स्मृतिलंभे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मांतरा
नुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाश्रयाणां ग्रंथीनां विप्रमोक्षो विशेषेण प्रमोक्षणं विनाशो भवतीति यत एतदुत्तरो
त्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं तस्मात्सा कार्येत्यर्थः सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाख्यायिकामुपसंहरति तस्मै मृदि

सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षस्त
स्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः २ ॥

तकषायायेत्यादिना वार्त्तादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्वस्य रंजनारूपत्वात्स ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षालेन क्षालितो मृ
दितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणात्परं परमार्थतत्वं दर्शयति दर्शि
तवानित्यर्थः कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं च वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति सेवंभूतः सनत्कुमारः राम:
ह्रिदेवास्मिन्नतिशेषः मल्लनबीकामानस्यं समुपसंहरति यत्रद्विति तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य्य आचष्टे सर्वमिति श्री २५

छां॰ भा॰ टी॰ तस्य चैवं शिष्यां नरमाह तमेवेति २६ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदकृता
२६ तमेव सनत्कुमारं देवं स्कंदं इत्याचक्षते इति कथयतीति द्विरोद्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् २६ इति श्रीगोविंद
26

तं स्कंद इत्याचक्षतेनेन तं स्कंद इत्याचक्षते २६
इति श्रीसप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छांदोग्योपनिषद्विवरणे सप्त
मः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

नगिरिकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ श्रीएकदंतायनमः श्रीगणेशायनमः एम:
छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ २६

छान्दोग्यसमाप्तः